

Hamon oğlu Musa'nın diş hastalıkları kitabı olarak bilinen el yazması hakkında görüşler

Prof. Dr. Nil Sarı

1951 yılında İstanbul'da doğdu. İlkokulu New York'da, ortaokul ve liseyi Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'nde bitirdi. 1973 yılında İstanbul Üniversitesi Deneysel Psikoloji Bölümü'nden mezun oldu. Uzmanlığını İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'nda tamamladı. Aynı yerde doçent ve profesör oldu. Halen aynı bölümün bölüm başkanlığını yürüten Dr. Sarı, evli ve iki çocuk annesidir.

Dr. Mahmut Gürkan

1956 yılında doğdu. İstanbul Erkek Lisesi'ni ve 1980'de İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi'ni bitirdi. 1987 yılında aynı fakülte de uzmanlık eğitimini tamamlayarak Radyoloji Uzmanı oldu. Yine aynı kuruluştaki çalışarak 2004 yılı Ekim ayında emekli oldu. 2006 yılında Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başlayarak akademik yaşama geri döndü. Gürkan, evli ve bir erkek çocuk babası.

Dr. Ahmet Zeki İzgöer

1963 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimin bu kentte tamamladı. 1985 yılında İÜ Edebiyat Fakültesi'nde, Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1986-1987 yıllarında bir yıl süreyle Bartın'da tarih öğretmenliği yaptı. 1989'da doktorasını tamamladı. Şubat 1987'de İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde göreve başladı. Halen aynı kurumda Yayın İşleri Koordinatörü olarak çalışmaktadır. Tarih ve Tıp Tarihi konusunda birçok makale ve eserleri bulunmaktadır. Fransızca bilen İzgöer, evli ve iki çocuk babasıdır.

İstanbul'a 1494 yılında göç eden ve Sultan II. Bayezid döneminde saray hekimliği yapan Jozef Hamon'un oğlu olan Musa bin Hamon, uzun yıllar Kanuni Sultan Süleyman'ın saray hekimliğini yapmıştır (1).

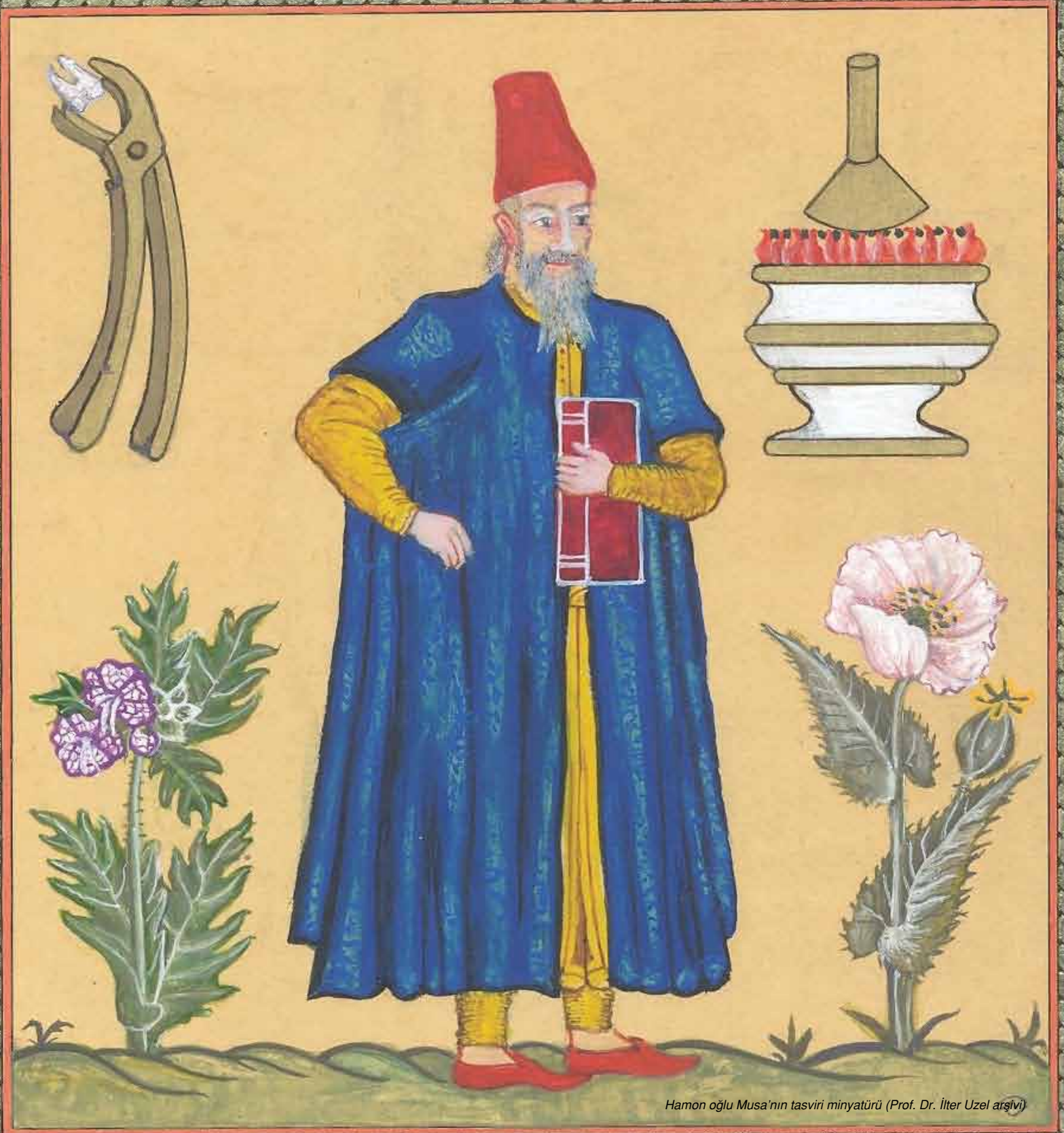
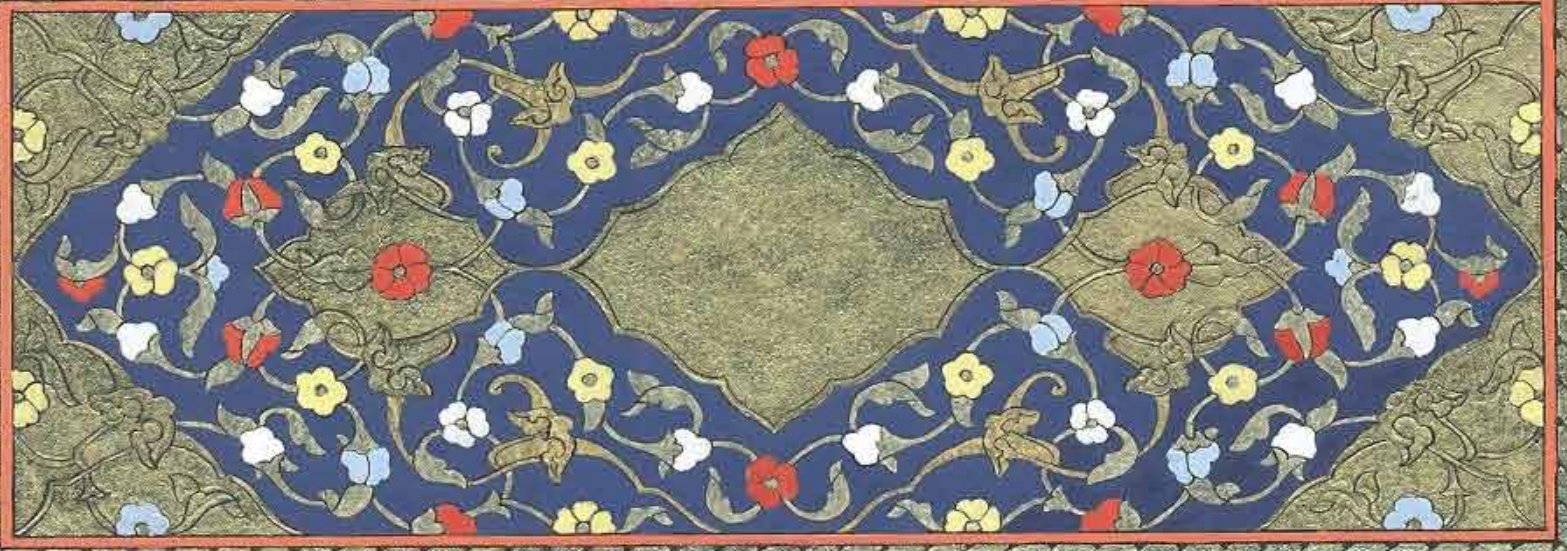
Kendisinin bu dönemde yazdığı tahmin edilen diş hekimliğine ait el yazması bir eser, Süheyl Ünver tarafından keşfedile-

rek İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'ne bağışlanmıştır. Bu el yazması tıp metni, 1973 yılında Arslan Terzioğlu tarafından, Ünver'in izniyle Alman Tıp, Doğa Bilimleri ve Teknik Tarihi Cemiyeti'nin 56. Yıllık Toplantısı'nda tanıtılmıştır (2). 1974 yılında Suat İsmail Gürkan *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Yazılmış Dişçiliğe Ait El Yazması Kitap* başlıklı bir yazıyla bu eserin ilk üç bâb'ının transkripsiyonunu ve geri kalan iki bâb'ının da özeti yayımla-

mıştır (3). Daha sonra, Terzioğlu konuyu yeniden ele alarak Hamon'un eserinin mikrofilminden hazırlanan bir tıpkıbasım örneğini 1977 yılında Almanya'da yayımlamıştır (4).

Bu tıpkıbasımda, Uriel Heyd ve Feridun Nafiz Uzluk'un yayınlarından da yararlanarak Hamon'un hayatından ve kitabın muhtevasından kısaca söz eder. Terzioğlu, kitaba eklediği AL-

Hamon oğlu Musa'nın tasviri minyatürü (Prof. Dr. İter Uzel arşivi)

El yazmasından bir sahife. (Prof. Dr. İler Uzel arşivi)

İkinci bâb başında dişlerin anatomisi hakkında kısaca bilgi veren yazar, bir insanda yaratılıştan yirmi sekiz diş olduğunu, bazı kişilerde dört tane fazla (artık/nevâcid) bulunup toplam otuz iki diş olduğunu söylemekle birlikte, bunlardan yalnızca yirmi dördünü anlatır. Bunlar sivri dişler (nâbiyân, 4 adet), yassivâri dişler (8 adet) ve iri dişlerdir (âdâris, 8 adet).

manca giriş yazısında, Ekim 1976 tarihinde yaptığı bir görüşmede, Ünver'in kendisine bu eserin aslının kaybolduğunu söylediğini bildirmektedir.

Eldeki tıpkıbasım örneğindeki Arap harfli Türkçe metinler, bu çalışma için Ahmet Zeki İzgöer tarafından transkribe edilmiş ancak metnin adına ve yazım tarihine ait herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Musa bin Hamon'un meslek hayatındaki altın çağının, Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimi olduğu 1536-1551 yılları arasında denk geldiği göz önünde tutulursa, bu eserin aynı zaman aralığında yazılmış olması muhtemeldir.

Yazmanın kapağı ve ara sayfası kayıptır. Bu sayfalarda belki kitabın adı ola-

bilirdi. 1/a numaralı varakta bazı notlara rastlanmaktadır. Bu notlardan birinde müstensih olarak Çelebizâde olarak tanınan Asım İsmail'in adı ve Hicrî 1171 [1757] yılı yer almaktadır.

Nesih hattıyla yazılmış olan, her biri 13 satırdan meydana gelen, 15 x 21 cm. boyutlarında ve 101 sayfadan oluşan eserin ilk üç sayfasında Arapça bir önsöz mevcuttur. Besmele ile başlayan bu bölümde yazar kendi adını vermekte ve eserini Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf ettiğini yazmaktadır. Arapça yazılan bu önsöz dışında kitabın geri kalan bölümü Türkçe olarak kaleme alınmıştır.

Yazar, önce kitabın içindekileri tanıttığı bir fihrist vermektedir. Ancak fihristte, belirtilen beş bâbdan beşincisinin dokuz fasıldan oluştuğu bildirilirken, ana metinde beşinci bâb yirmi sekiz fasıl olarak verilmiştir. Anlaşılan yazar kitabın sonunda, başlangıçta verdiği planı aşarak fasıl sayısını artırmıştır.

Bunu takip eden 6/b-8/a varaklarında, yazarın mukaddime olarak adlandırdığı bir bölüm mevcuttur. Bu bölümde hıtlar teorisi gibi genel tıp bilgilerinden bahsedilmektedir. Her ne kadar yazar bu bölümü mukaddime olarak adlandırdıysa da, burada genel tıp bilgisi vermesi, bunun muhteva açısından bir "giriş bölümü" olarak kabul edilmesini gerektirmektedir. Gerek bu durum, gerekse de Arapça yazılan önsöz, dönemin kitap yazımındaki alışlageldik usullerden farklıdır.

İlginç olan diğer bir husus, yazmada yer alan bölümlerin planlamasıdır. Dönemin tıp kitaplarında hastalıklar genellikle iki çeşit sınıflamaya tabi tutulur. Konu başlıkları ya baştan ayağa doğru organların hastalıkları olarak (baş ağrıları, göz hastalıkları gibi) ya da hastalık belirtileri ve şikâyetleri olarak sınıflanmıştır. Dönemin genel eğiliminden ayrılan bu metnin yazı planı oldukça farklıdır. Ayrıca, yazar verdiği başlıklara uymamakta ve diş dışında çeşitli hastalıklara öncelik vermektedir.

Kitabın kaynakları ve atıfları

Kitapta sadece bir yerde tek bir yazar tabibe atıfta bulunulmuştur: "*Afyon kim cemî' uyuşturucu olan edviyelerin başıdır ve kuvveti cem'inden artıktır. Hatta Calinos bunun adını muhlis komuşdur, yani halâs edici. Zira kim cemî' ne kadar türlü ağırlar ve sızlar var ise sâkin eyler kim cemî' ulu ve küllî terkibler... bunsuz olmaz.*" denir. (Osmanlı dönemi tıp yazmalarında çok sıklıkla kadim hükemâya atıflarda bulunulur. Örneğin "Hipokrat der ki:" gibi. Yine yazarlar kendi düşüncelerini eskilerinkiyle kıyaslarlar. Örneğin "İbn Sina böyle der, ama bana göre şöyledir:" gibi).

Kitap kimler için yazılmıştı?

Yazarın kullandığı dille ilgili bazı noktalar dikkati çekmektedir. Örneğin, Arapça tabirlerin yanında sık sık Türkçe karşılıkları verilmiştir. Ayrıca Türkçe açıklamalarda yer alan bazı sözcüklere, o dönemin diğer eserlerinde, hatta günümüz Türkçesinde rastlanmamaktadır. Bu durum, yazarın bildiği Arapça tıp terimlerinin karşılıklarını bir yardımcı belki de hekim olmayan biri vasıtasıyla mı Türkçeye aktardığı sorusunu akla getirmektedir.

Yoğun olarak kullanılan öz Türkçenin yanı sıra mukaddimeden itibaren hıtlar teorisine geniş biçimde yer veren yazar, diş sağlığının korunmasından bahsederken bile -doğrudan ilişkili olmasa da- hıtların anlatımına öncelik vermektedir. Osmanlı döneminde yazılmış olan diğer Türkçe tıp kitaplarında, bu gibi bilgilerin tabip ve eczacı tarafından zaten bilindiği var sayılarak yalnızca hastalığa sebep olan hilt ya da hıtlarla tedavide kullanılacak ilaçlar belirtilir, uzun teorik tanımlar ve ayrıntılı ilaç yapım usulleri verilmezdi.

Bu kitapta ise, hıtların hangi hastalığa nasıl sebep olduğu ve terkiplerin hazırlanışı, tüm ayrıntılarıyla tanımlanmıştır. Bu durum kitabı bir diş monografisi olmaktan uzaklaştırmakta ve kitabın kimler için yazıldığını hatıra getirmektedir. Arapça-Farsça tamlamalardan kaçınılarak öz Türkçe sözcükler ve "yani" ile başlayan açıklamalarla kaleme alınan bu eser, daha ziyade halk için yazıldığı izlenimini vermektedir.

Dişlerin sayısı ve yapısı

İkinci bâb başında dişlerin anatomisi hakkında kısaca bilgi veren yazar, bir insanda yaratılıştan yirmi sekiz diş olduğunu, bazı kişilerde dört tane fazla (artık/nevâcid) bulunup toplam otuz iki diş olduğunu söylemekle birlikte, bunlardan yalnızca yirmi dördünü anlatır. Bunlar sivri dişler (nâbiyân, 4 adet), yassivâri dişler (8 adet) ve iri dişlerdir (âdâris, 8 adet). Bu fasılda yirmi yaş dişinden de söz edilir. Ön dişlerin bir, azı dişlerinin üç kökü olduğuna, dişlerin içlerindeki sinirlerle sıcak ve soğuğu hissettiklerine, uzayıp büyüyebildiklerine değinilir.

Dişlere ilişkin bu fasıllar yarım sayfadan ibarettir. Ayrıca dişlerin çiğneme, ağızdaki fazlalıkların atılması, düzgün konuşmayı sağlama, yüzü güzel gösterme gibi faydaları olduğu belirtilir.

Diş hastalıklarının sebepleri (Fizyopatolojisi)

Hıtlar ve buharlar: Yazar, diş hastalıklarının başlıca sebebi olarak hıtların bozulmasını göstermektedir. [Bâb IV,

Fasıl 1] Bozulma, vücutta var olduğu kabul edilen dört hilttan birinin (kan, balgam, safra, sevda) artması veya azalması, dişin kendisindeki bir hiltın bozulması, baştan nezle yoluyla dişin etine, sinirine, köküne bozuk hilt dökülmesi, hiltın mideden buhar yoluyla yukarı çıkarak zayıf dişleri hasta etmesi ve yel, verem sebebiyle olabilir. Benzer şekilde, diş eti hastalıklarının sebebi de bozuk, çürümüş hiltların baştan aşağıya akıp nezle ya da mideden buhar yoluyla yukarı çıkıp diş etlerini hasta etmesi olarak gösterilir. [Bâb V, Fasıl 23] Yine bağırsaktaki fazlalıkların ve yellerin, bazı buharlara neden olduğu ve bunların da dimağa yükselerek çeşitli hastalıklara yol açtığı anlatılır. Günümüzde geçerli bir açıklaması yapılamayan bu görüşlere göre; bu buharlar dişlere dokunduğunda, diş etlerini ve sinirlerini ıslatarak (nem artacaktır) gevşetip yumuşatmaktadır. Bunun sonucunda dişlerin yerinden oynadığı ve kokarak çürüdüğü ve oyukların açıldığı öne sürülmektedir. [Bâb III, Fasıl 8 ilâ 10] Diş etlerinin bozulması (fesadı) nedeniyle olan diş ağrıları ele alındığında, sebep yine hiltlara bağlanır ve hastalık belirtileri de bu bağlamda anlatılır. Örneğin, ağrının sebebi kan ise, diş eti kızarır, şişer, deyinse ele sıcak gelir. [Bâb IV, Fasıl 2].

Nezle etkeni: Hastalık etkenleri arasında nezleye özel bir önem verilmiştir. Nezlenin diş hastalıklarına sebep olabileceği varsayımına yakından bakıldığında; nezlenin dişlere etkisinin dört hiltta bağlandığı görülür. [Bâb IV, Fasıl 2] Örneğin, insanın mizacında sıcaklık olduğunda hiltları kızıp erir ve buhar olup baş yönüne yükselir ve sonra baştan bedenine aşağısına akar, buna "nezle" denir. Burada hiltın ısınıp hararetlenmesi, kişinin ateşlenmesi, yani "humma" anlamında kullanılmaz. Hilt, hamamdaki kubbeye benzetilen, tabiatı soğuk olan beyinde soğuyup yenden su olarak aşağıda burundan damlamaktadır. Nem (çürümüş rutubet) diş delinmesine sebep olarak gösterilir. [Bâb IV, Fasıl 4] Yazar ayrıca -nezleyi önleme amacıyla olsa gerek- nezlenin dışarıdan gelen sebeplerini de ele alır. Hazımsızlık da nezleye neden olarak gösterilir. Örneğin, midede hazmedilemeyen maddelerin buharları dimağa çıkar; çoğu kez bunlar nezleyle atılır. Isınma, dışarıdan gelen etkilerle de olur. Örneğin, güneş ısı çok kuvvetli olduğu günlerde bedendeki hiltları kızdırıp eritse ya da ısı tabiatlı nesnelere koklandığında (örneğin soğan, misk, zaferan, gül vb.) başta olan hiltlar kızıp erirse, nezle olunur (burun akıntısı anlamında: yaz nezlesi, alerjik nezle vb.). Çok hareket hararete sebep olur ve nezle (terleme) yapar. Yel nedeniyle ve özellikle güz mevsiminde çok yağmur yağınca ve kışın çok nezle olunur. Ya-

zar, diş hastalıkları dışına çıkararak nezlenin boğazı ve dilciği de hastalandırıldığını, zatürre, akciğer veremi, zatü'l-cenb (perdelerde verem olur), öksürük vb. neden olduğunu da anlatır. [Bâb III, Fasıl 4] Çok sinirlenmek, üzülme, vechmetmek mizacı çok kızdırır ve nezleye (ağlamaya) yol açar.

Beslenme etkeni: Yiyecek ve içeceklerin hiltları etkilemesi bağlamında tıp ile beslenme arasında kurulan ilişki, klasik bilgi çerçevesinde ele alınır ve dişlerde hastalık oluşturan durumlar şöyle anlatılır:

- 1- Birbirine uymayan yiyeceklerin birlikte yenmesi (Örneğin süt ile balık yenmez).
- 2- Buharı çok olan yaş yiyecekler yenmesi (Örneğin çiğ sebzeler)
- 3- Dişin cevherini bozan nesnelere yenmesi (Örneğin turp, soğan, sarımsak)
- 4- Yapışkan ve tatlı nesnelere yenmesi (Örneğin sakız, akide şekeri)
- 5- Dişi kamaştıran ekşi ve kekrek nesnelere yenmesi
- 6- Çok soğuk veya çok sıcak ve birbiri ardına sıcak ve soğuk besinlerin yenmesi.

Kusma etkeni: III. Bâb'da yedi fasıl bulantı, istifrağ ve kusmaya ayrılmıştır. Uzunca bir bölüm boyunca konu anlatılır, değişik hastalıklarla, örneğin fitik ile ilgi kurulur: "*Debelenmek marazi da çok istifrağdan olur. Zira sakınip gücenmekle bağırsak altındaki perde yırtılır. Bağırsaklar yırtılan yerden çıkıp debelik (fitik) vâki olur.*" [Bâb III, Fasıl 5] Ancak konu yine hiltlar nazariyesi uyarınca- sadece tek bir cümle ile dişlerle ilişkilendirilmeye çalışılır: "*Çünkü istifrağ esnasında mideden buharlar çıkar. Dişi berkişdiren sinirler o buharların temasıyla gevşer ve yumuşar.*" [Bâb III, Fasıl 5]

Kabızlık etkeni: Bir etken olarak kabızlık üzerinde önemle durulmaktadır. Mekanizma yine hiltlar nazariyesi ile açıklanır. Buna göre bağırsaklardaki fazlalık ve yeller buhar olarak yukarı çıkmakta, dişlere dokunarak etlerini ve sinirlerini ıslatıp, gevşetip, yumuşatarak dişlerin ırgalanmasına, kimildamasına, çürümesine ve oyulmasına sebep olmaktadır: "*Bu halde bağırsaktaki fazalâtın (fazlaların) ve yellerin buharları daima dimağa çıkıp türlü türlü fesatlarla ve marazlara sebep olur (sar'a ve akıl teşevvüşleri gibi). Bir de nefesin râhiyası harab olup kokmasına sebep olur. Nezleye de sebep olur. Bu buharlar çıkıp dişlere dokununca etlerini ve sinirlerini ıslatır ve gevşetir ve yumuşatır. Irgalanmasına, kimildamasına ve*

fesadıyla ve kokmasıyla da dişlerin çürümesine ve oyulmasına sebep olur." [Bâb III, Fasıl 8]

Diş etkenleri: Hiltlar nazariyesi ile açıklanan sebep-sonuç ilişkileri dışında, doğrudan belirli bir diş etkeninin sebep olduğunu bildiren açıklamalar da vardır ki, bugün bu tespitleri doğrulayabilmekteyiz. Bu diş etkenlerinin de sonuçta hiltlara tesir ederek etkisini göstereceği düşünülür. Örneğin, dişin minesini zedeleyip hassasiyetini artırabilen sıcak ve soğuk nesnelere diş zararlıdır: "*...her nesne ısı iken veyahud soğuk iken dişlere değirmesinden ziyâde sakınmak gerek, hususan birbirinin ardınca ola.*" Dişlerin ısıyı veya soğuğu hissetmemesinin sebebi çoğunlukla soğuktur. Çarpma, düşme diş zarar verir. Sert nesnelere diş kırabileceği şöyle ifade edilir: "*Sakınacak nesnelere olur kim, berk ve katı olan çiğnemek veyahud dişler ile bir nesne öğütmek zararı nihayetdedir.*" [Bâb II, Fasıl 5] Tatlıların ve yapışkan maddelerin zararlı olduğu şu ifadeyle açıklanır: "*Her nesne kim yeltemşik ve yapışır tutkal ve sakız gibi, meselâ şekerden olan akideler gibi ve her tatlı olan ve hususan incirin kurusu ziyâde dişin ağrısının direktmesine sebep olur.*" Bakterilerin henüz bilinmediği bir dönemde, doğru bir sebep-sonuç ilişkisi tespit edilmiştir. [Bâb II, Fasıl 2] Sert friksiyonun dişin mine tabakasını zedelediği şöyle anlatılır: "*...cilâ verip olmayacak nesnelere ile dişleri oğmak câiz değil, tâ ki dişler üzerine nesne kalmaya.*" Dişlerin rengini bozan nesnelere anlatılır: "*Taşradan üzerine abes nesnelere yapışıp ve bazı vakitte dişlerin köklerine bazı abes nesnelere yapışır. Tâ kim taş gibi katılanıp kim kopması güç olur ve bunun gibi de cümle dişlerin renkleri bozulmasına sebep olur.*" (Burada diş taşlarından söz ediliyor.) Dişlerin uyku sırasında gıcırdaması sebebi ve tedavisi anlatılırken yine diş rahatsızlığı ile diğer bir takım hastalıklar arasında ilişki kurulur: Örneğin, çenenin sinirleri zayıf olup çekilip kurumaması; sara, sekte (enfarkt) ve teşennüc (titreme-tremor) gibi hastalıklar; karında solucan gıcırdatma sebepleri olarak sıralanır. [Bâb V, Fasıl 17] Dişlerin oynama sebepleri, "düşme, dokunma (çarpma), nezle, dişlerin birbirini sıkıştırması, kurumaması ve devşirilmesi (eski haline göre küçülmesi, hastalıktan kalkanlardaki gibi), çok aç kalınması, diş arasında etlerin oluşması olarak gösterilir.

Dişlerin korunması

Kitabın önemli bir kısmı, dişlerin hastalıktan nasıl korunabileceği bahislerine ayrılmıştır. Her ne kadar bu bahislerde anlatılanlarla diş ve hastalıklarıyla doğ-

İlaç hazırlayan bir hekim. (Osmanlılarda Sağlık-1 Ed: Dr. Coşkun Yılmaz Dr. Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, S:251)

rudan ilişki kurulmasa da, konuların sıralanmasında dişlerin zarar görmemesi için alınacak önlemlere öncelik verilmesi dikkat çekicidir. Yazarın koruyucu hekimlik bağlamında duyarlı olduğu açıktır. Aslında İslâm tıbbi ve devamı olan Selçuklu ve Osmanlı tıbbi öncelikle koruyucu hekimlik üstünde yoğunlaşmıştır. Bunun çeşitli sebeplerinden biri de tedavinin o günün tıp bilgisi ve uygulamaları çerçevesinde çok daha güç olmasıdır.

Diş ve diş eti hastalıklarından korunmak için sakınılması gereken durumlar şöyle anlatılmıştır:

- 1- Birbirine uymayan yiyecekleri birlikte yemek (örneğin süt ile balık yenmez)
- 2- Buharı çok olan yaş yiyeceklerden sakınılır (örneğin çiğ sebzeler)
- 3- Dişin cevherini bozan nesnelere (örneğin turp, soğan, sarımsak)
- 4- Yapışkan ve tatlı nesnelere (örneğin sakız, akide şekeri)
- 5- Dişi kamaştırıran ekşi ve kekrek nesnelere ve çok soğuk ve çok sıcaklar; birbiri ardına sıcak ve soğuklar.
- 6- Katı nesnelere öğütülmesi

7- Dişi cilalayan şeylerle fazlaca ovma
8- Diş arasında kalan nesnelere kurcalanması

9- Nezleye sebep olan nesnelere

10- Kusmadan kaçınmak (Çok kusma zararlıdır. Mideye, bağırsaklara, göğse zarar verir. Örneğin fıtığa yol açar.)

11- Kabızlıktan kaçınmak. Bunun için yiyeceklerin iyi hazmedilmesi, bağırsakları her gün boşaltmak, "tabiati kabız ettiği" için, sıcak ve kuru nitelikteki bir takım maddeleri ve yemeğe katılan bazı baharatları (tuzlular, ekşiler; biber, karanfil, zencefil, tarçın, kakule) fazla kullanmamak...

12- Soğuk sıcak gibi hilt bozucu etkenlerden sakınmak

Diş hastalıklarının sınıflandırılması

II. Bâb'in 4. Faslı başında dişin kendisinin yirmi çeşit hastalığından söz edeceğini bildiren yazar, sonradan yirmi dört hastalık adı verir:

- 1- Uyuşmak (hader)
- 2- Atılmak (daraban)
- 3- Seyirmek (ihtilac)

4- Geçişmek (hike)

5- Dağdağa

6- Gevşeme (istirhâ)

7- Kıvıldamak (felâk)

8- Koymak (hilâk)

9- Köklenmek (teşevvüş)

10- Rengi bozulmak (tegayyür)

11- Kirlenmek (tevessüh)

12- Yenilmek (teekkül)

13- Çürümek (taaffün)

14- Unmak (tekessür)

15- Ağrımak (veca')

16- Kamaşmak (tars)

17- Ekşi ve tatlıyı çiğneyememe (Acz)

18- Isıdan ve soğuktan incinmek

19- Uzanmak (tetavvül)

20- Kısılmak (tekassur)

21- Oyulmak (tehaffür)

22- Verem

23- Kurtulmak

24- Gıcırdamak (sarir)

Burada hastalıkların adları dışında bilgi verilmediğinden, yazarın bazıları ile ne tür bir hastalığı kastettiği anlaşılamamaktadır. Aslında bu liste, hastalık belirtileri-

nin ya da hastanın şikâyetlerinin sıralandığı bir listedir. Bunların sekizi hakkında metinde ayrıca bilgi verilmemiştir. Yazar sıraladığı bu "hastalıklar"ın bazılarını etraflı bir şekilde şu şekilde ele alır:

Diş ağrısı: Her ne kadar bir hastalık olmayıp bir belirti olsa da, ağrı konusuna geniş yer verilmiştir. I. Bâb'ın 2-6. fasıllarında genel olarak ağrının sebep ve çeşitleri tafsilâtı olarak anlatılmıştır. Ağrının kişinin doğal haline, yaratılışına (mizacına) uymayan bir etkenle ansızın karşılaşması sonucunda oluştuğu şöyle ifade edilir: "...*tabiatın asıl yaradılışında olan hâlin kemâlinde çıkarıcı ve uymaz nesne vâki olunca ansızın vâki olduğunda duyulduğu gibi ağrı ve sızı vâki olur.*"

Ağrının sebepleri arasında ayrıca dişin kendisi, siniri, çenenin ve dişlerin çevresinde olan bağlar, sinirler ve diş etleri gösterilir.

Diş eti yaraları ve çürümesi: Diş etlerinin çürümmesine sebep olarak, nezle sebebiyle başta veya midede bulunan bozulmuş hıtlar gösterilir: [Bâb V, Fasil 23] "*Ma'lum ola kim nefsi-i dişlerin etlerine bazı emrâz vâki olur, kim içlerine fâsid ve çürümüş ahlât başdan akıp nâzile tarîkıyla veyahud mideden buhar tarîkıyla çıkıp oraların etlerini çürütüp fesada varmasına sebep olur.*"

Dişlerin oynaması: Dişlerin yerinden oynamasına altı sebep gösterilir: [Bâb V, Fasil 11]

- 1- Düşme
- 2- Bir nesnenin dokunması
- 3- Diş sinirlerinin nezle sebebiyle gevşemesi
- 4- Diş köklerinin (bitiştigi yerin) oyulup yenmesi
- 5- Dişlerin kurumması
- 6- Hastalık veya açlık nedeniyle uzuvların kurumması

Dişlerin renginin bozulması: Dişlere veya köklerine dışarıdan bazı maddelerin yapışmasının dişlerin rengini bozacağı söylenir: "*Ma'lum ola kim dişlerin renkleri bozulup tağyîr bulmasının sebebi ikiden hâli değil yahud taşradan üzerine abes nesnelere yapışıp ve bazı vakitte dişlerin köklerinde bazı abes nesnelere yapışır. Tâ kim taş gibi katılanıp kim kopması güç olur ve bunun gibi de cümle dişlerin renkleri bozulmasına sebep olur.*" [Bâb V, Fasil 15]

Uyku sırasında dişlerin gıcırdaması: Uyku sırasında dişlerin gıcırdamasına sebep olarak çene sinirlerinin kurumması, sara ve karındaki solucanlar gösterilir: "*Ma'lum ola kim dişlerin gıcırdamasına sebep olan nesne oldur kim çenenin sinirleri za'îf olup çekilip kuru olur ve eğer kim ziyâde çok olup vâki*

olursa delildir kim bin marazlar uğrasa gerek. Sara gibi sekte ve teşennüc eğer kim kâh kâh olup vâki olursa karında solucan hâsil olduğunu gösterir ve bunun gibi vâki olduğunda başda olan ahlâtı çıkarıp eritilmesine mukayyed olmak gerek." [Bâb V, Fasil 17]

Dişlerin kamaşması: Diş sinirlerinin uyuşması kamaşmanın sebebi olarak gösterilir: "*Ma'lum ola kim dişlerin kamaşmasına sebep olan oldur kim nefsi-i dişlerin duyuluşu uyuşup duymaz olur. Meselâ ekşi çiğneyip veyahud kekre nesnelere çiğneyip kamaşmasına sebep olup veyahud mideyken taam fâsid olup ekşiyince onun buharları çıkıp dişlere dokunduklarında dişlerin kamaşmasına sebep olur veyahud nefsi-i dişlerin içinde ekşi fâsid hılt sinmiş ola, kim dişlerin kamaşmasına sebep olur, kim bu gayri kimesne ekşi yiyip ona bakınca dişlerin kamaşmasına sebep olur.*" [Bâb V, Fasil 18]

Diş etlerinin çekilmesi: Yetersiz beslenme aynı zamanda diş etlerinin de çekilmesinin sebebi olarak gösterilir: "*Zira kim kendülere lâzım olan azâsinin beslemesine ve büyütmesine lâzım yemek eksilip evvelki hâli üzerine gelmez oldu eyleye lâzım gelir kim nefsi-i dişler evvelki iriliği ve büyüklüğü eksilip çekile veyahud dişlerin arasında olan etler kim berkişmesine sebebdir.*" [Bâb V, Fasil 11]

Dişlerin delinip yenilmesi: Dişlerin çürümüş rutubet yüzünden delindiği iddia edilir: "*Ma'lum ola ki dişlere delinip yenmesine sebep olan oldur kim nefsi-i dişlerde bazı çürümüş rutubet, yani nemnâklık sinmişdir.*" [Bâb V, Fasil 13]

Diş kurdu: Diş kurdu ile ilgili bölüm iki cümleden ibaret, tedaviyi anlatan çok kısa bir bölümdür. [Bâb V, Fasil 16]

Tedavi: Diğer konularda olduğu gibi tedavi konusunda da hıtlar nazariyesine ve ilaçla tedaviye ağırlık verilmiştir. Soğuktan olan ağrı ve sızıları dağıtmak, dolayısıyla balgam hıltını eritmek için çok sıcak nitelikteki diğer bir takım eczalar önerilir. Örneğin, ak biber (sıcaklığı 4. mertebeye yakın), süzâb (süsen, 4. derecede sıcak). Kullanılan eczanın, hıltın tekrar o bölgeye dökülmesini önlediği düşünülür.

Önemli tedaviler

Kusturarak tedavi: Kusma tedavisi de çürümüş, katı, ekşimiş, yani bozuk hıtların atılması esasına dayanır. Kusturucu otların ve mideyi bulandırıcıların (örneğin yağlılar) habis ve yaramaz hıtların atılmasını sağladığı bildirilir. Semiz etler ve tatlılar kusturmaz, ama gönül bulandırır ya da gönül dönmesine sebep olur. Kusmanın hangi mizaçta olan kişilere yaradığı, hangilerine

Uyku sırasında dişlerin gıcırdamasına sebep olarak çene sinirlerinin kurumması, sara ve karındaki solucanlar gösterilir: "*Ma'lum ola kim dişlerin gıcırdamasına sebep olan nesne oldur kim çenenin sinirleri za'îf olup çekilip kurulu ve eğer kim ziyâde çok olup vâki olursa delildir kim bin marazlar uğrasa gerek. Sara gibi sekte ve teşennüc eğer kim kâh kâh olup vâki olursa karında solucan hâsil olduğunu gösterir ve bunun gibi vâki olduğunda başda olan ahlâtı çıkarıp eritilmesine mukayyed olmak gerek.*" [Bâb V, Fasil 17]

yaramadığı ayrıca belirtilmiştir (Örneğin nefes darlığı olana yaramaz). Kusturmanın mevsimi vardır. Yazın hıtlar eriyip yumuşar, kolay atılır. Kışın kusturmaktan kaçınmalıdır. Öğürtü veren (gönül bulandıran) yemekler yenirse, kasmaya yardımcı olur. Bunlara ittirici denir (Örneğin kavun, hiyar). Kusturmaya mani olan yiyecekler de vardır (örneğin limon, nar ekşisi). Bunları yedikten sonra kusturmaya girişmemek gerekir. Yazar içine değerli taşlar katılan ve cevâriş adı verilen çeşitli terkipler verir.

Kabızlığı gidererek tedavi: Kabızlıkla diş hastalıkları arasında ilişki olduğunu öne süren yazar, kabızlık tedavileri üzerinde durur ve 11. fasılda hokne (lavman) uygulamasını ayrıntılı olarak anlatır. Hoknenin kuşlardan öğrenilen bir tedavi şekli olduğu şöyle ifade edilir (Bugün tıp tarihi kitaplarında da aynı bilgi var): "*Kuşlar, kabız olduklarında ağızlarına pek çok deniz suyu alır ve kendisi çalkoyun yatar ve burnun içine döker. Sonra yuvasına yatar, kabız fet-holur (açılır)*" Hoknenin bir faydasının da tüm bedene zarar vermemesi olduğunu, hıtlar nazariyesi çerçevesinde açıklar: "...*bedende olan cümle ahlâtı tahrik edip karıştırmaz. Ancak kuşaktan aşağısı bağırsaklara ve mideye*

dokunduğu yere varıp oraları temizler. Zira midede varıp ondan cümle bedeninin damarlarına sinip geçmez." Her ne kadar hıltlar nazariyesine dayandırılrsa da, bu açıklamada, mideden sindirilen maddelerin kan yoluyla tüm vücuda dağılarak genel bir etki yaptığının; bağırsakların lavmanla boşaltılmasında böyle bir etkinin olmadığına öne sürülmesi dikkat çekicidir. Buna göre birçok hokne terkibi, yine yazarın koruyucu hekimlik anlayışı çerçevesinde; hafif, orta ve çok tesirli olmak üzere sırayla anlatılır. Az ve orta tesirli etki etmezse, çok tesirli olanlara başvurulması gerektiği bildirilir.

Nezleyi gidererek tedavi: Diş hastalıklarının en önemli sebeplerinden biri olarak nezle tedavisine geniş yer ayrılmıştır. Tedavinin esası nezleye sebep olan hiltâ göre fazla kan, safra ya da balgamın boşaltılmasıdır. Müshil verme, kan alma gibi usuller anlatılır. Sebep sıcak nitelikte ise soğukla (örneğin, ele ve ayağa soğuk su dökülmesi; soğuk nitelikte olan nilüfer ve menekşe kokusu koklatılması); soğuksa ziddi olan sıcak nitelikteki nesnelere (örneğin sıcak bezlerle ısıtılıp kızdırılarak) tedavi edilir. Sıcak suya babunec (papatya) ve merzencuş gibi sıcak nitelikteki otlar konulur ve bu su baştan aşağı dökülür, susam ve zambak yağı gibi sıcak nitelikte yağlar kullanılır, sıcak nitelikteki yiyecekler yenir. Bir yandan da dimağı kuvvetlendirerek nezleye sebep olan hıltların aşağı akmasının önlenmesine çalışılır. Bunun için aksırtıcıların koklanması, bir takım otların kaynatılıp buğusuna durulması, şişe çekmek, hacamat etmek, çeşitli şerbetler/içecekler ve sürülecek yağlar önerilir. Önerilen ilaçların içinde çoğu kere haşhaş (afyon) yer almakta olup bu gargara, ağızda tutma/çalkalama, tütsü (buğu, inhalasyon) şeklinde kullanılır.

Ağrının ilaçla dindirilmesi: Tedavi sırasında ağrının dindirilmesi en önemli konudur. Ağrı ile mücadeleyi tedricen yapmak gerektiği bildirilir. Bu durum, klasik olarak, padişahın düşmanla savaşına benzetilir. Yine bu fasılda, hastalığın safhaları anlatılır. Hastalık hemen zâhir olmaz. İnsanın tabiatı hastalıkla mücadeleye giriştiğinde belirtiler/alâmetler ortaya çıkar. Ya hastalık ya da tabiat daha güçlü olup kazanan taraf olur. Hastalık dört evreye ayrılır. İlaçlar buna göre verilir. [Bâb IV, Fasil 4-5] Önce, hiltâ hastalığa sebep olacağından, döküleceği yere gelmesini engelleyecek ilaçlar verilir (Bir bakıma koruyucu tedavi). İkinci evrede, hastalığa/ağrıya sebep olan hıltın sökülmesine yardımcı olmak için gevşetici ve yumuşatıcı ilaçlar kullanılır. Daha sonra, hastalığa ve ağrıya yol açan hıltı pişiren/olgunlaştırıcı ilaçlar uygulanır. Sonra da, maddeyi eritici ve dağıtıcı ilaçlar uygulanır. Örneğin, soğuktan olan ağrı ve

sızıları dağıtmak, balgam hıltını eritmek için çok sıcak nitelikteki diğer bir takım ecza da kullanılır. Örneğin, ak biber (sıcaklık niteliği 4. mertebeye yakın), süzâb (süsen, 4. derecede sıcak nitelikte). Kullanılan ecza, hıltın tekrar o bölgeye dökülmesini önler.

Ağrı geçmez ise, uyuşturucular (*uyku getirir ve sarhoş edviyeleri*) kullanılır. Fakat yazar ağrıyı, sızıyı duyulmaz kılan ilaçlar için, "*korkulu, muhâtaralı ve zararlı çokdur*" diye uyarır. Hatta bunların zayıf mizaçlı kişilerin ölümüne sebep olduğunu da söyler. Kullanıldığı vakit ağrıyı teskin eden uyuşturucu ilaçların sonradan çok zarar verdiğini şu cümle ile ifade eder: "*Amma zaman ilen sonradan küllî ve azîm fesadı duyulur.*"

Ağrıya karşı kullanılan ilaçların nasıl bir sırayla (mertebe) kullanılacağına dair kullarlar verilir. Diş ağrısı ilk duyulduğunda, sebep olan hıltı geri döndürecek ilaçlar verilir. Bunlar diş tozu, yakı, ağızda çalkalama, ağızda tutma, buğu yapma, damlatma şeklinde kullanılan terkiplerdir. Dövülmüş bir ilacın da diş deliklerine konması tavsiye edilir. [Bâb V, Fasil 5]

Ağrı arttığında yapılacak tedavi yine hıltlara bağlanır. Hıltların buharlarının çıkıp ağrıyan bölgeyi şişirdiği düşünül- düğünden, ağrıyan yeri yumuşatıp gevşeterek, mesamlardan buharların çıkmasını sağlayacak sıcak ve yağ ilaçlar ile tedavi önerilir. [Bâb V, Fasil 6]

Ağrının çok fazla olması halinde, hıltı dağıtıp eritecek sıcak ve kuru nitelikte, dağıtıcı ve eritici ilaçlar tanıtılır. Bunlar yakı, gargara, pastil vb. şekillerde hazırlanır. Burada, farklı cerrahî usuller de önerilir. [Bâb V, Fasil 7]

Eğer belirtilen ilaç tedavileri ağrıyı dindirmez ise, "*uyuşturucu ve duyuluşunu söndürür*" ilaçlar kullanılır. Bu demektir ki, madde (hilt) çoktur. Uyuşturucular ağızdan, katı ve sıvı olarak verilir ya da ağrıyan yerin üzerine yakı edilir. Yazar uyarıda bulunur: "*Mümkün oldukça yenmesinden ve içilmesinden ziyâde ihtiyat edip sakınmak gerek.*" Hekimlerin bu konuda görüş alışverişinde bulunarak bu ilaçların faydasını artırma ve zararını gidermenin yollarını bulduklarını anlatır: "*Uyuşturucu ilacın zararlı ziyâde olmağın evvelâ kadim hükemâlaşdılar kim, yol bulup fidesi dokuna ve zararlı dokunmaya...*" Bundan sonra, diş üstüne konan, kulağa damlatılan, ağızda tutulan ve gargara edilen, ağrı kesici ilaç terkipleri verilir.

En etkili üç uyuşturucu (*afyon, bez-i benc ve kâfur*) özellikle tanıtılır ve etki mekanizması anlatılır. Bunların tabiatları (nitelikleri) en üst seviyede (dördüncü mertebede) soğutucu ve dondurucudur. Bu uyuşturucuların etki şekli, yine

padişahın düşmanla ilişkisine benzetilir. Soğutucu ecza ağrının olduğu yerde bulunan ve ağrıya sebep olan hıltın bulunduğu yerdeki duyuyu (duyuluşu) uyuşturup, hasta ağrı ve sancıyı duymaz olur. Bu fasılda, şevkerân gibi çok zehirli ecza da yer alır.

Yukarıda verilen terkiplerin kabız yaptığı bildirilir ve müshil önerilir. Müshil terkiplerinde müshil etkili sakmunya/sakamonya gibi müshil eczanın yanı sıra, yine afyon vardır.

Buraya kadar anlatılan bilgiler ve verilen terkipler diş konusuna has olmayıp genel bilgiler ve ilaçlardır. Örneğin, ağrı kesiciler gibi. Çoğu ilaç, dört hıltın fazlalığı ya da bozulmasına karşı verilen genel ilaçlardır.

Ağrının cerrahî tedavisi

Dağlama: Ağrı çok olduğunda, yakma, yani yakıcı bir ilaçla dağlama (koterizasyon) önerilir. Verilen örneğe göre, sıcak nitelikteki ilaçlar yağda kaynatıldıktan sonra, "*içine bir kalınca iğne kızdırıp tâ kızıl oluncaya dek ve ol yağın içine bandıralar ve ol iğneyi incecik kamış içine koyup ve ol kamışı ağrısı olan yerin üzerine rastlayıp tâ kim dişi dağlayalar*" (aynı usul, Sabuncuoğlu'nun *Cerrahiyetü'l-Hâniye*'sinde verilir; 5) *ve yanında olan dişlerin üzerine bal mumunu yakı edip tâ kim dağlanan yerin çevresinde olan dişleri ve etleri incitmeye...*" [Bâb V, Fasil 7]

Burguyla delme: Ağrının çok fazla olması halinde, ayrıca ağrının sebebi dişlerin içinde ise dişin burguyla delinmesinden söz edilir. İlaçlı sular dişteki deliğin içine ya da kulağa damlatılır. Bir takım ilaçların dövülüp, yağla karıştırılıp, çürük deliklerin doldurulması da tavsiye edilir. [Bâb V, Fasil 7]

Kan alma: Hacamat ve sülük tatbiki: Diş ağrısı tedavisi için dilin altından kan alınması; enseden ve çenenin altından hacamat etmek tavsiye edilir: "*Şişecekler ki, ol ağrıya ve sızıya sebep olan fâsid kan çekilip sürüle*" diye de açıklama yapılır. [Bâb V, Fasil 8] Diş ağrısı tedavisi için bir takım gargara/çalkalama terkiplerinin yanı sıra, ağrı bozuk kan sebebiyle olduğunda, "*dişlerin etleri üstünde sülük koyup ... semirip çekeler*" diye sülük tatbikatı da önerilir. [Bâb V, Fasil 8]

Dolgu: Delinen dişlerin tedavisi bağlamında anlatılır. Nem (*çürümüş rutubet*) diş delinmesine sebep olarak gösterilir. Neme sebep olan maddeyi eritici ilaçlar verilir. Diş deliklerinin dövülüp ele- nen bir takım ilaç terkipleriyle (*diş tozu*) doldurulması tavsiye edilir. (Organik maddelerden oluşan bu dolgu maddelerinin katılışp sertleşerek, kalıcı olup

Avrupa'da diş hekimliğine ait en eski el yazmalarından biri olduğu kabul edilen bu eser, Yunan ve İslâm tıp felsefesi ve eczacılığına dayanır. Fakat yazar, Calinos hariç metin içerisinde bir kaynak kitap ya da yazar adı belirtmemiştir. Her ne kadar Hamon ailesi İspanya kökenli ise de, eserde Avrupa'da gelişmekte olan yeni tıp bilgilerinden bir aktarma yapıldığına dair bir bulguya rastlanmamaktadır... Kitabın adı bulunmadığına göre, kitaba isim vermek gerekirse, belki de, "Diş Hastalıklarından Korunma ve Tedavi Bağlamında Hıtlar Nazariyesi" demek mümkün olabilir kanaatindeyiz.

olmadığı ayrı bir araştırma konusudur) Dolgu maddelerine katılan ecza arasında antiseptik (tuz vb.) ve ağrı kesici (afyon vb.) etkisi olanlar vardır. Burada verilen ilaçlar da kullanım şekli bakımından çeşitlilik gösterir. (toz, çalkalama, yakı, damla) [Bâb V, Fasil 13]

Diş çekimi: Bütün ilaçla tedavi yolları denendikten sonra dişin ağrısı dinmez ise dişin çekilip çıkarılması uygulanır. Özellikle diş ağrısı diş kendisinden kaynaklanıyorsa (nezle vb. dolaylı bir sebep değilse; dişin ağrısı diş etinden de kaynaklanabilir) dişin çıkarılması caiz görülür. Önce ilaç tedavisinin denenmesi, ağrı geçmezse diş çekimi kararı koruyucu bir yaklaşım olup, günümüzde dişe verilen değer ile uyumlu. Çekim kararı verildiğinde de, dişe çekici ve koparıcı ilaçlar yakı edilir (yakıda sarı zırık gibi toksik anorganik maddeler de vardır. Bunlar antiseptik olarak mı kullanılıyor olabilir) ve diş ir-

galanarak çekimi kolaylaştırılır; diş eti neşterle çizilir ve sağlam dişler bal muuyla kaplanıp örtülür. [Bâb V, Fasil 21] Diş çekimi ile ilgili başkaca teknik ayrıntıya girilmemiştir.

Diğer Tedaviler

- 1- Diş kurdu tedavisi
- 2- Diş eti kanaması tedavisi
- 3- Diş eti yaraları ve çürümesi tedavisi
- 4- Diş etlerinin çekilmesi tedavisi
- 5- Diş etlerinin gevşemesi tedavisi
- 6- Dişlerin arasında olan fazladan etlerin tedavisi
- 7- Oynayan dişlerin tedavisi
- 8- Bozulan diş renginin ağartılması

Etik

Yazar kitabının üç yerinde hekimin ahlâkına ve özellikle de meslekî sorumluluğuna ilişkin görüşlere yer verir. Örneğin II. Bâb, 2. faslında: "*Ber-takdir kim nefsi dişde zarar ve âfet olmazsa bunun gibi dişin ağırmasında nâ-ehil olan çekilmesine çalışır ve çekildiği taktirce faidesi olmayıp ağrısı dinmese gerek.*" ve III. Bâb, 11. faslında hokne uygulaması için: "*Yapılmasında zarar yoktur. Emindir, faidesi çoktur. Faydası olmasa dahi zararı yoktur.*" demektedir.

IV. Bâb, 4. faslında ağrı tedavisinde hekimin sorumluluğu konusuna özel bir önem vermiştir. Burada, tabibin gaflet üzere olup ihmalde bulunmaması; sanatında mahir olması gereği; cahil tabibin ilmi/bilgisi olmadığı, tedavide tecrübesi olmadığı gibi hususlara değinir. Yazarın hastaya "yarar ve zarar" konusunda duyarlı olduğu açıktır: Etik konularda yazar koruyucu bir tutum izlemektedir. Zarar verme ihtimali olan teşebbüslere karşıdır.

Bu kitaba isim vermek gerekirse, ne diyebilirdik?

Yaziya başlarken adını verdiğimiz araştırmacılarca yapılmış olan yayınlarda, bir diş hekimliği monografisi olarak bilim dünyasına tanıtılmış olan bu eserde, diş dışı hastalıklara ağırlık verilmesi, buna karşın cerrahî tedavilere gereken ölçüde önem verilmemesi, eserin bu tanımlamaya dahil edilmesini zorlaştırmaktadır. Avrupa'da diş hekimliğine ait en eski el yazmalarından biri olduğu kabul edilen bu eser, Yunan ve İslâm tıp felsefesi ve eczacılığına dayanır. Fakat yazar, Calinos hariç metin içerisinde bir kaynak kitap ya da yazar adı belirtmemiştir. Her ne kadar Hamon ailesi İspanya kökenli ise de, eserde Avrupa'da gelişmekte olan yeni tıp bilgilerinden bir aktarma yapıldığına dair bir bulguya rastlanmamak-

tadır. Metnin muhtevası göz önüne alındığında, diş ve diş eti hastalıklarından toplamda sayfaların ancak yarısına yakınında doğrudan bahsedildiğini, geri kalan bölümlerde ise dişlerin hastalanmasına sebep olduğu öne sürülen diğer çeşitli hastalık durumlarının anlatıldığını görmekteyiz. Ancak her ne kadar bu bölümlerde konuların dişle ilgili olduğu belirtilmiş olsa da kurulmaya çalışılan bağlantı geçirilmiş ve diş dışı hastalıklara ve tedavilerine geniş yer ayrılmıştır. Bunun yanı sıra, diş hastalıklarına ait cerrahî tekniklerden -dağlama usulü hariç- bahsedilmemiştir. Özellikle o dönemde en önemli cerrahî müdahale sayılabilecek diş çekiminin tekniğine ilişkin bilgi yoktur. Diş çekimiyle ilgili olarak verilen bilgiler yalnızca dişin çekilmesinin sakıncalı olduğu vb. durumlarla alâkalıdır. Yazarın bu usullerle fazla ilgilenmeyip daha ziyade ilaç tedavisine ağırlık verdiği anlaşılmaktadır. Bir "diş hekimliği monografisi" nitelemesi tüm kitabın tamamını temsil etmeyecektir. Kitabın adı bulunmadığına göre, kitaba isim vermek gerekirse, belki de, "*Diş Hastalıklarından Korunma ve Tedavi Bağlamında Hıtlar Nazariyesi*" demek mümkün olabilir kanaatindeyiz.

Kaynaklar

1) Uriel Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent", *Oriens*, vol. XVI, 1963, s. 152-170.

2) Arslan Terzioğlu, *Eine Bisher Unbekannte Türkische Abhandlung über die Zahnheilkunde aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts*, *Sudhoffs Archiv Bd. 58* (1974), s. 276.

3) Suat İsmail Gürkan, *Kaanuni Sultan Süleyman Devrinde Yazılmış Dişçiliğe Ait El Yazması Kitap, İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi Yayını, İstanbul 1974*, 46 s.

4) Arslan Terzioğlu, *Moses Hamons Kompendium der Zahnheilkunde aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts*, München 1977, XXXI + 197 s.

5) Şerefeddin Sabuncuoğlu, (*Yay. Haz. İtler Uzel*) *Cerrahiyetü'l-Hâniye*, Ankara 1992, s. 244-249.